

UTBLICK

Hitler föredrog stabskartornas skyddande värld

Mikael Nilsson

De senaste tre åren har inte mindre än fyra biografier om Hitler kommit ut av välrenommerade tyska historiker. Denna nya våg av forskning sätter Hitler i centrum för utvecklingen av nazismen, vilket blir mindre övertygande för perioden innan 1933. Wolfram Pytas har skrivit den mest innovativa biografien som lyfter fram Hitlers självbild som ett konstnärsgeni som särskilt betydelsefull, medan Thomas Weber visar hur den antisemitiska övertygelsen formades först efter ungdomsåren i Wien. Framträder också bilden av en ledare som föredrog kartor framför slagfältens hårda verklighet. Det finns dock fortfarande viktiga områden att belysa när det gäller Hitler och biografierna saknar tillfredställande källkritiska diskussioner.

Försöken att förstå Hitler och nationalsocialismen samt de drivkrafter som inte bara skapade det Tredje riket, utan också drog in världen i det mest förödande världskrig historien skådat, har varit ständigt pågående sedan 1945. Faktum är att biografierna över Hitler sträcker sig ännu längre tillbaka i tiden. År 1936 utkom journalisten Konrad Heidens biografi *Adolf Hitler – Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit*, en bok som än i dag citeras av historiker trots att den helt saknar källhänvisningar.

Sedan Ian Kershaws tvåvolymsbiografi (1998–2001) dröjde det över ett decennium innan några nya stora biografier publicerades, men denna torka är nu definitivt över. De senaste tre åren har inte mindre än fyra biografier kommit ut, samtliga skrivna av välrenommerade historiker och Hitler-kännare. Alla dessa är skrivna på tyska och det är inte egentligen så konstigt med tanke på att tyskspråkiga historiker dominerar detta forskningsfält. Först ut var Volker Ullrich med *Adolf Hitler – Die Jahre des Aufstiegs 1889–1939* från 2013 (se *Respons* 2/2014). Ullrich sätter ribban högt, ty han önskar porträttera privatpersonen Hitler. Detta är första delen av två; den andra delen skulle ha kommit ut 2015, men sköts på framtiden efter det att Peter Longerich publicerade sin *Hitler – Biographie* det året. Longerichs expertis på området är minst sagt imponerande och han har flera biografier över ledande nazister bakom sig (senast en om Goebbels). Longerich sätter fokus på Hitler som den drivande i Nazityskland, delvis i opposition gentemot Kershaws strukturperspektiv. Medan Ullrichs bok redan översatts till engelska finns Longerichs bok än så länge bara på tyska. Detsamma gäller Thomas Webers nya bok *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde – Vom unpolitischen Soldaten zum Autor von "Mein Kampf"* (2016) i vilken Weber (som är känd för den internationella publiken genom sin banbrytande bok *Hitler's First War*) undersöker hur Hitler kom att bli en övertygad antisemit mellan åren 1918 och 1924, en process som häpnadsväckande nog inte studerats ingående tidigare. Den fjärde bok som kommer att tas upp i den här artikeln är Wolfram Pytas *Adolf Hitler – Der Künstler als Politiker und Feldherr* från 2015. Pyta, som tidigare bland annat publicerat en hyllad biografi över Hindenburg, tar ett innovativt grepp om Hitler och hävdar att vi måste förstå Hitler genom dennes självbild som ett konstnärsgeni.

Det är tydligt att forskningen kring Hitler nu har lämnat den strukturfokuserade analysen bakom sig; samtliga fyra verk sätter personen Hitler i centrum och argumenterar utifrån ett klart aktörsperspektiv. Därmed fortplantas också den olyckliga dikotomin mellan aktör och struktur. Aktörsperspektivet förlorar något av sin självklarhet och sina förtjänster framför allt när vi beaktar perioden före 30 januari 1933. Då blir det tydligt att Longerichs tes om Hitler som den ständigt drivande aktören inte alltid håller streck. Även av Longerichs egen bok framgår att Hitler minst lika ofta var ett offer för omständigheterna, att han tvingades till anpassning, visar obeslutsamhet etcetera. När Hitler väl hade fått diktatoriska befogenheter så blir däremot Longerichs tes mer övertygande, även

om den inte alltid håller då heller. Hitler var aldrig så mäktig att han kunde kontrollera alla skeenden och hans sätt att delegera ansvar visar också att han inte hade sådana ambitioner. Longerichs analys förutsätter att man tolkar Hitlers notoriska ovilja att ta ställning i konflikter mellan sina underordnade som ett uttryck för personligt beslutsfattande. Hitler ansåg, i linje med sin socialdarwinistiska övertygelse, att den starkaste byråkraten skulle komma att gå segrande ur konflikten i fråga. På så sätt blev Hitlers ledarstil ibland dominerad av acklamation av *fait accompli*, det vill säga att han tillstyrkte den linje som redan segrat. Av det skälet kan Longerichs tes om Hitlers ständiga överhöghet alltså delvis ifrågasättas.

Ullrichs bok lider å den andra sidan av bristen på innovativa anslag och av det faktum att privatpersonen Hitler egentligen bara tillägnas ett enda kapitel i en annars mycket traditionellt uppställd biografi. Ullrichs bok bjuder inte på några nya insikter eller spännande analyser och tolkningar, utan är i mångt och mycket bara en välskriven presentation av andras forskning. Det är i och för sig inte ovälkommet med en sådan välskriven och detaljerad sammanfattning av Hitlerforskningen, så ur den aspekten fyller Ullrichs bok en viktig funktion, inte minst eftersom de andra böckerna som här diskuteras inte har ambitionen att presentera en helhetsanalys av Hitler. Weber koncentrerar sig på perioden mellan första världskrigets slut och 1926 då andra delen av *Mein Kampf* publicerades, och Pytas fokus ligger ju på Hitler som politiker och fältherre. Longerich är den som kommer närmast en fullständig biografi, trots att den behandlar Hitlers barn- och ungdomsår, liksom erfarenheter under kriget, ytterst flyktigt i ett inledningskapitel och börjar sin verkliga analys först i och med Hitlers återkomst till München den 21 november 1918. Ullrich har även (i en recension) kritiserats skarpt av Weber för att i princip ha stulit den senares forskningsresultat och presenterat dem som sina egna utan att i tillräcklig grad hänvisa till Weber.

Samtliga biografier saknar dock en ordentlig och konsekvent genomförd källkritisk diskussion. Ofta kan en källa, exempelvis Albert Speers skrifter och muntliga uppgifter, som är notoriskt opålitliga, påpekas ha klara brister eller till och med innehålla direkta osanningar och avfärdas i ett sammanhang, för att sedan citeras eller refereras helt utan kommentar i ett annat. Detta är ett generellt problem inom fältet; historiker saknar en tillförlitlig metod för att avgöra vad i den omfattningsrika memoarlitteraturen som går att lita på och inte.

Ett sådant exempel är Hermann Rauschnings bok *Gespräche mit Hitler* (1940) som diskrediterats i omgångar, först (1972) genom historikern Theodor Schieder (som visade att *Gespräche mit Hitler* inte kunde citeras som en ordagrann nedteckning av Hitlers yttranden) och senare (1983) genom den schweiziske forskaren Wolfgang Hänel, som visade att det hela var en förfalskning. Icke desto mindre hänvisar exempelvis Ullrich till Rauschning i sin bok, och äldre biografier (såsom den av Joachim Fest) gör det frekvent.

Ett synbart undantag är Pytas bok, som inleds med en ingående kritisk diskussion kring Hitlers så kallade bordssamtal – en sammanställning (publicerad i flera olika versioner på flera språk) av Hitlers uttalanden i krigshögkvarteren. Bordssamtalen är en av de mest centrala källsamlingarna inom detta forskningsfält och citeras utförligt av alla historiker som skriver om Hitler och Tredje riket, men de har aldrig utsatts för ordentlig källkritisk granskning. Det projekt om bordssamtalens historia och källvärde som jag nu bedriver vid Uppsala universitet är därför unikt. Men trots att Pyta, som använder sig av tidigare okänt källmaterial, visar att han är medveten om många av de myter som kringgärdar bordssamtalen bekräftar hans analys av dem snarare de fördomar som existerar i stället för att avliva dem. Orsaken till detta tycks vara att Pyta helt enkelt är beroende av dessa källor för sin analys av Hitler. Om han inte kan hävda att det som står i dem är en mycket exakt återgivning av Hitlers ord blir hans arbete mycket svårare. Bordssamtalen är helt enkelt en källa som är för bra för att inte vara sann.

I realiteten är bordssamtalen en samling minnesanteckningar och det är absolut inte så att de innehåller Hitlers ord såsom de en gång yttrades i hans krigshögkvarter. De är ett försök att sammanfatta flera timmar av samtal, oftast helt utan några stödord alls. De är fulla av faktafel och andra tvivelaktigheter, och historiker borde inte citera dem utan att ha styrkt uppgifterna med oberoende källor. Ofta har dessa anteckningar också redigerats och ändrats (ibland mycket omfattande) i efterhand.

Icke desto mindre är Pytas biografi den allra mest nyskapande som kommit på länge och vi får därför hoppas att den kommer att översättas till engelska, ty den förtjänar en bredare läsekrets. Pyta visar hur Hitler konstruerade både sin självbild och även tolkades av andra som ett geni, mer precist ett konstnärsgeni. Idéer om geniet var vanliga i Tyskland vid denna tid, utvecklade inom litteraturen och filosofin. Geniets gåva var enligt myten medfödd och kunde inte

byggas upp genom erfarenhet. I polemik mot Kershaws (och Webers) karismabegrepp, som är performativt och bygger på att den karismatiska ledaren kontinuerligt uppträder för sina anhängare, visar Pyta övertygande hur genibegreppet, vilket i stället skapas av betraktaren och tillskrivs ledaren, kan förklara hur Hitler kunde fortsätta att åtnjuta stora delar av den tyska befolkningens förtroende även efter vintern 1942, då han i princip slutade att visa sig och tala offentligt.

Det var i propagandaskriften *Mein Kampf* som Hitler lade grunden till synen på sig själv som ett "geni" i denna bemärkelse. Där argumenterade han uttryckligen för att han, en autodidakt som vid upprepade tillfällen uttryckte sin avsky för "de lärde" och "professorerna" vid de tyska universiteten, var ett geni. Hitler hatade dessa vetenskapens företrädare och i motståndet mot vetenskapen kopplades hans kunskapsförakt och intensiva hat mot judarna samman. Den antiintellektuella och irrationella kärnan i nationalsocialismen fick här sitt allra tydligaste uttryck. Pyta understryker något som är ytterst aktuellt även för vår egen tid, nämligen att det var möjligt för Hitler att vinna det tyska folkets gunst endast på grund av att vetenskapen betraktades med stor skepsis. I stället satte man den egna erfarenheten i centrum (vilket Hitler gjorde frekvent i *Mein Kampf*), och när subjektet gjorts till epistemologiskt normalfall så har den rationella vetenskapliga diskursen ingenting att sätta emot, skriver Pyta.

Han beskriver också hur Hitler kunde dominera det militärstrategiska samtalet med hjälp av kartor i olika skalor. Genom att förvandla det tredimensionella slagfältet till en tvådimensionell bild kunde Hitler förflytta tyngdpunkten i diskussionen till sin fördel. Hitler, den aspirerande konstnären och arkitekten som behärskade bildrepresentationens form, var på detta område den obestridde mästaren. Härigenom omvandlades komplicerade reella militära förhållanden till lätt manipulerbar materia. Genom att arbeta med olika skalor på kartorna kunde Hitler isolera de delar av verkligheten som passade in i hans föreställningsvärld och stänga störande moment ute. Men genom sitt intåg i rollen som militär överbefälhavare gjorde Hitler samtidigt sitt uttåg ur rollen som karismatisk politiker, menar Pyta.

Hitler undvek medvetet all kontakt med krigets realiteter vid fronten, liksom han undvek att besöka bombade tyska städer. I stället föredrog han stabskartornas skyddande värld. Pyta skriver att

Hitlers kartografiska distansering till kriget delvis kan ses som ett svar på det moderna kriget, som dominerades av vapen som verkade över stora avstånd och som i sig gjorde allting oöverblickbart och oberäkneligt. Kartorna gav en illusion av behärskning av rummet som uteslöt den avgörande faktorn i krigföring: tiden. Kartografins professionalisering bidrog till detta förhållande och spelade således Hitler i händerna. Kartorna förmedlade en suggestiv entydighet och förenkling av verkligheten som ”konstnärsgeniet” Hitler visste att utnyttja till fullo.

Pyta menar vidare att även Hitlers brist på sympati för de egna truppernas svårigheter och lidanden hade sina rötter i denna ”semiotisering” av kriget. Den kartografiska visualiseringen av kriget gav Hitler möjligheten att göra anspråk på total kontroll över krigets alla skeenden, genom vilket han också inskränkte den operativa rörelsefriheten för förbanden vid fronten på ett massivt vis. Hans konstnärliga geniensspråk tillät honom också att med några streck på en karta ge uttryck för sina önskningar utan att konkretisera dessa i detalj. Genomförandet av det som Hitler visualiserat på kartbordet ålåg sedan i stället hans underställda medarbetare.

Glappet mellan Hitlers muntliga och konstnärligt visuella ledarstil å ena sidan, och genomförandet av hans idéer å den andra, var också orsaken till den konflikt som uppstod mellan honom och hans generaler. Konflikten ledde till att Hitler på hösten 1942, efter att de tyska stridskrafterna blivit stående vid Kaukasus berg, beslutade att låta professionella stenografer nedteckna varje samtal rörande militära ting. Ingen skulle längre kunna säga att de endast följt hans orders när de förklarade sina militära misslyckanden, ansåg Hitler, övertygad som han var om sin egen ofelbarhet på detta område.

Men även Pytas välskrivna bok har sina brister. Hans tes om den allmänna acceptansen av Hitlers geniensspråk är inte alltid övertygande. Framför allt visar han själv ständigt att Hitler hade problem att övertyga flera högt uppsatta militära befälhavare om sin unika förmåga och kompetens på det militära området.

I sin nya bok *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde* utvecklar Weber sin ståndpunkt från *Hitler's First War* att Hitler inte blev antisemit under åren i Wien, vilket påstods i *Mein Kampf*, eller ens under första världskriget. Detta skedde i stället under en relativt kort period i München under sensommaren 1919. Två huvudsakliga tankefigurer underbyggde Hitlers rasistiska antisemitism. För det

första att den judiska kapitalismen var huvudorsak till Tysklands svaghet och för det andra att den judiska rasen var helt och hållet skild från den tyska och måste drivas ut ur Tyskland. Hitler ansåg att antisemitismen inte skulle grundas i känslomässiga argument, ty detta ledde enbart till vettlösa pogromer. I stället skulle antisemitismen vara förnuftsbasead, som Hitler kallade det, vilket innebar en planmässig bekämpning av judarnas påstådda inflytande och privilegier via lagstiftning. Weber understryker dock att Hitler ännu inte hade det judiska folkets fysiska utrotning som mål; detta växte fram under andra världskriget.

Det som gjorde det judiska folket så främmande, menade Hitler, var dess materialism. Mot denna ställde Hitler det tyska folkets påstådda idealism. Detta var också orsaken till att Hitler ansåg att judarna endast var en ras och inte en religiös gemenskap – deras materialism gjorde dem oförmögna till ett verkligt andligt liv. Judarna kom också att för Hitler symbolisera den förhatliga internationalismen. Hitler avskydde det gränsöverskridande, det icke-nationella och det spelade ingen roll om det handlade om internationell kapitalism eller socialism/kommunism.

Efter att revolutionen brutit ut i München den 7 november 1918 och en radikal socialdemokratisk regering under Kurt Eisner hade bildats valde Hitler, troligen mest på grund av sin ovilja att lämna armén, att tjänstgöra för den nya regimen i 2:a infanteriregementets 1:a reservbataljons 7:e kompani. När Eisner sedan skjuts ihjäl den 21 februari 1919 och en kommunistisk nationalbolsjevistisk regim tog över, visar ett fotografi (taget av Hitlers framtida hovfotograf Heinrich Hoffman) att Hitler deltog i sorgetåget för denne. Den 3 april väljs Hitler sedan till så kallad förtroendeman i sitt kompani och detta är startskottet för hans politiska omvandling, skriver Weber. Hitler tog dock initialt även detta steg för att undvika att behöva lämna armén och det är inte troligt att Hitler själv ännu blivit varse sina ledaregenskaper, menar Weber. Dock låg hans politiska sympatier vid denna tid troligtvis hos den radikala socialdemokratin.

Den 13 april erövrade kommunisterna makten i München genom en kupp. Hitler ställde åter upp som förtroendeman i nyalet den 15 april. Han fick denna gång nöja sig med en andraplats, men valresultatet visar att hans kompanikamrater ansåg att han var en pålitlig anhängare av den nya kommunistiska regimen. Nu tjänstgjorde Hitler alltså formellt i den Röda armén, och allt detta

skulle Hitler förstås ljuga om i *Mein Kampf*, där han påstod sig ha hatat socialdemokratin redan under kriget. Den revolutionära regimen i München slutade dock snabbt i ett blodbad när ”vita” trupper intog staden i början av maj 1919. Hitler var nu snabb i både handling och tanke. Han började arbeta som angivare för kontrarevolutionärerna i München. I 2:a infanteriregementets Undersöknings- och frigivningskommission vittnade han mot sina tidigare regementskamrater. Den nya regimen började omedelbart arrangera propagandakurser och ville utbilda soldater till kontrarevolutionära agitatorer och det var genom en sådan kurs Hitler fick sin första formella politiska skolning mellan den 10 och 19 juli. Detta sammanföll med Hitlers ”Damaskusomvändelse”, hans verkliga politiska uppvaknande och radikaliserings, som inleddes den 9 juli 1919 i och med att Versaillesfördraget ratificerades av den tyska regeringen i Berlin (det vill säga inte i och med kapitulationen i november 1918, som Hitler senare påstod i *Mein Kampf*).

Hitler gjorde intryck på arrangörerna och efter kursens avslut knöts han som agitator till arméns underrättelseavdelning. Det var under augusti 1919 som antisemitism och antikapitalism fick sina centrala roller i Hitlers agitatoriska verksamhet. Den 12 september 1919 deltog Hitler under ett officiellt uppdrag på ett möte med det lilla obetydliga nationalistiska partiet Deutsche Arbeiterpartei (DAP). Där kom han att upprört motsätta sig en av de inbjudna talarna och hans utbrott gjorde ett enormt intryck på mötets deltagare, inte minst på en av partiets grundare, Anton Drexler. Resten är, som det brukar heta, historia. I ölhallarnas dunkla belysning kom hans talarförmåga att föra honom från periferin och in i händelsernas centrum, och NSDAP (som DAP kallades efter namnbytet 1 april 1920) kom att dra till sig allt fler medlemmar och sympatisörer. Webers välskrivna bok är förstås oumbärlig läsning för alla som är intresserade av Hitlers tidiga politiska historia, detta trots att även Weber behandlar bordssamtalen som källa alltför okritiskt.

Finns det då något ytterligare att säga om Hitler även efter dessa biografier? Ja, det finns fortfarande aspekter kring Hitlers tid vid makten som förtjänar större uppmärksamhet. Det gäller till exempel det byråkratiska och ekonomiska kaos som Hitlers ledarstil gav upphov till (till detta hör också det ineffektiva utnyttjandet av slavarbete), som eftervärlden i och för sig bör vara tacksam för. Denna misskötsel har inte hittills tillmätts tillräckligt stor betydelse när det gäller Nazitysklands oförmåga att besegra sina fiender. En annan fråga är Hitlers religiositet och hans (och även många andras)

syn på sig själv som utvald av försynen att leda Tyskland till en ny storhetstid. Denna religiositet och detta Messiaskomplex har endast spelat en obetydlig biroll i samtliga biografier, trots att forskningen kring ämnet genererat många spännande verk genom åren och trots att dessa faktorer rimligen spelat en mycket stor roll för Hitlers orubbliga tro på sig själv även inför de svåraste av hinder. Det faktum att många av Hitlers anhängare delade denna messianistiska syn på "den store ledaren" är också en viktig förklaring till varför Hitler tillskrevs närmast övernaturliga förmågor. Till detta kan perspektivet om nazismen som politisk religion och moralisk reformrörelse med fördel knytas. Nya perspektiv på Hitler och nationalsocialismen kommer garanterat att producera ny och spännande forskning även i framtiden.

Mikael Nilsson är fil. dr i historia vid Uppsala universitet och forskar om Hitlers så kallade bordssamtal.

Behandlade titlar:

Volker Ullrich

Adolf Hitler – Die Jahre des Aufstiegs 1889–1939

(S. Fischer, 2013)

Isbn: 3100860055

Peter Longerich

Hitler – Biographie

(Siedler Verlag, 2015)

Isbn: 3827500605

Wolfram Pyta

Adolf Hitler – Der Künstler als Politiker und Feldherr

(Siedler Verlag, 2015)

Isbn: 3827500583

Thomas Weber

Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde – Vom unpolitischen Soldaten zum Autor von "Mein Kampf"

(Propyläen Verlag, 2016)

Isbn: 3549074328

